

В. В. Струкаў, старшы выкладчык
Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта

«ПАЛЕСКАЯ ХРОНІКА» І МЕЛЕЖА: ПРОЗВІШЧЫ З ПАДТЭКСТАМ

Прозвішчы з падтэкстам выконваюць у мастацкім творы важную эстэтычную функцыю. Абумоўлена гэта тым, што звычайна імёны і прозвішчы не ўваходзяць у слоўнікі, а таму ім можна прыдаць любое значэнне, напрыклад негатыўнае, як у літаратурных персанажаў з «Запісак Самсона Самасуя» Андрэя Мрыя: *Злыбядуха, Лахмандуха, Торба* і інш.

Негатыўнага ўспрымання прозвішчаў літаратурных персанажаў пісьменнік пазбягае двума спосабамі: 1) праз увядзенне ў мастацкі тэкст онімаў (уласных імёнаў), у якіх адсутнічае негатыўнае гучанне і ўказанне на адмоўныя рысы персанажа, што прыніжаюць яго годнасць як чалавека; 2) праз выкарыстанне прозвішчаў з падтэкстам.

Першы спосаб рэалізуецца на прыкладзе прозвішчаў *Дубадзел, Зубрыч, Ярашчук*: яны, валодаючы экспрэсіўнай ацэнчнасцю, выконваюць у мастацкім творы не толькі назывную, але і ўказальна-характарыстычную функцыю.

Сутнасць другога спосабу заключаецца ў тым, што ў мастацкі твор уводзяцца самыя звычайныя прозвішчы, эстэтычная функцыя якіх рэалізуецца праз падтэкст. З дапамогай такіх прозвішчаў аўтар можа лаканічна і выразна перадаць свае адносіны да мастацкага характару ў цэлым ці да асобных яго істотных бакоў.

Прозвішчы *Дубадзел, Зубрыч, Ярашчук* нясуць у сабе экспрэсіўна-ацэнчную зададзенасць. Яны карэкціруюць бачанне мастацкага характару і, апрача гэтага, уключаюць чытача ў працэс стварэння мастацкага вобраза, спасціжэння яго аўтарскай эстэтычнай канцэпцыі. І, як вынік, — «вобраз набывае ў імені не шылду, якая зараней тлумачыць чытачу, з чым той мае справу, а своеасаблівы акампанемент, што гучыць толькі для чуйнага вуха» [5, с. 30].

Вядомы даследчык анамастыкі А. Ф. Рогалеў, разглядаючы імёны з падтэкстам, звяртае ўвагу на тое, што завуаляванне падтэкстнай семантыкі забяспечваецца шляхам падбору прозвішчаў з адпаведнай этымалогіяй [8, с. 70].

Да прозвішчаў з падтэкстам у мове раманаў «Палеская хроніка» належаць наступныя: *Гайліс, Глушак, Жалудок, Маёвы, Мормаль, Пелюх, Сук, Харчаў, Чарнушка, Шабета*. Усе яны, валодаючы дадатковай характарыстычнасцю, рэалізуюць сябе па-рознаму: для выяўлення значымасці адных патрабуецца шырокі кантэкст, тэкст усіх раманаў хронікі (макратэкст); для іншых дастаткова невялікай часткі тэксту (мікратэкст).

Онім *Гайліс* раскрывае сваю значымасць праз дачыненні і ўзаемадачыненні літаратурнага персанажа з адлюстраванай у творы навакольнай рэчаіснасцю. Гэтым

прозвішчам надзелены сакратар парт-ячэйкі, старшыня Алешнікаўскага сельсавета, прынцыповы ў адносінах да людзей і сябе чалавек, бескампрамісны ў ацэнцы ўчынкаў незалежна ад таго, каму належаць яны — высокаму, менш высокаму начальніку ці простаму чалавеку:

Гайліс дапёк [на партыйнай чыстцы камуністаў Юравіцкага раёна. — *В. С.*] Харчаву так, што бура-чырвоны твар Харчава стаў барвовы. Спачатку за выпіўку: «піць на такім пасту ёсць самае вялікае злачынство!»; «чалавек, каторый п'ёт, не можа не згубіць совесць! І не можа заўсёды віконаць любое заданне!» Потым за грубасць: «Товарыш Харчэў не верыт іншы раз не толькі просты селянін, але і савецкі актыў, партыйцам не верыт. Сам сабе толькі верыт!.. Поэтому ў товариш Харчэў ёсць памылкі! Незаконныя арышты!» [6, т. 6, с. 294–295].

Падтэкст прозвішча лексічна і граматычна не выражаны, аднак уласнае імя ўказвае на прадстаўніка канкрэтнага соцыуму — латыша:

Гаварыў Гайліс з акцэнтам. Словы, якія ён толькі што сказаў Міканору, выйшлі ў яго так: «Тафно фжэ не было». Куранёвец ведаў, што з Гайлісавай гаворкі нямала хто падсмейваўся, але Міканор нібы і не заўважыў акцэнту, такую павагу ў яго выклікаў дзіўны латыш, які браў мяцежны Кранштат і бачыў блізка Леніна... (т. 5, с. 194).

Да прозвішча *Гайліс І. Мележ* прыйшоў не адразу. У сшытку з запісамі, накідамі, планами да «Палескай хронікі», які захоўваецца ў архіве пісьменніка, ёсць запіс: «Старшыня с/с з падкулачнікаў. Новы старшыня — з латышоў. Кейран. Закінуты лёсам. Жаніўся тут» (т. 6, с. 521–522).

Глушак — прозвішча, якое нададзена некалькім персанажам: кулаку Халімону і яго сынам, серадняку Нібыта-Ігнату і аднаму з першых арганізатараў калгаса ў Куранях Міканору (у раманах «Завеі, снежань». — *В. С.*). Значымасць названага прозвішча канкрэтызуецца і залежыць ад таго, хто маецца на ўвазе: Халімон Глушак ці Нібыта-Ігнат — розныя мастацкія характары, якія маюць і многія аднолькавыя погляды на жыццё. Яны глухія — глухія не фізічна, а душою, глухія да ўсяго новага, што прыходзіць у вёску, да калгасаў, новага ладу жыцця.

І тут няма нічога ненатуральнага, бо спрадвеку так жыў селянін, спрадвеку моцна трымаўся ўласнай зямлі, гаспадаркі:

Стары Глушак, хваравіта трасучы галавою, сіпеў ціха, стрымана, — помніў сябе і тут, пабойваўся; але аж пырскаў слінаю: злосць брала такая, што, каб мог, разарваў бы латыша, рабога (т. 6, с. 392).

Ігнат Глушак — вядома ж, Глушак, — хударлявы, нервовы, лысы, з нейкай дзіўнай іроніяй ківаў, калі Міканор, Дубадзел, а потым і Башлыкоў тлумачылі прычыну прыходу, папракалі за адсталасць (т. 7, с. 147).

Значымасць прозвішча знаходзіць сваё ўвасабленне ў мастацкім характары, які не з'яўляецца статычным: ён набывае дадатковую напоўненасць, што ўплывае на аўтарскае пераасэнсаванне прозвішча і нават яго поўную замену.

У моўна-вобразнай сістэме мастацкіх твораў, аб'яднаных у дылогіі, трылогіі, тэтралогіі і пенталогіі, мы не сустракаліся з практыкай пераназывання літаратурных персанажаў, як гэта зрабіў Іван Мележ у дачыненні да Міканора. З упарта заўзятага Дзятла Міканор у раманах «Завеі, снежань» становіцца Глушаком — глухім да чужога гора і нават гора сваіх блізкіх родзічаў:

Калі выйшлі на вуліцу, Глушак [Міканор Дзяцел у раманах «Людзі на балоце», «Подых навалніцы». — *В. С.*] вінавата паведаміў Башлыкову:

— Ета — жонка яго — кулацкага роду. — Дадаў з роздумам: — І сам ён, не сакрэт, з кулацкім нутром. Хоць ты цвёрдае давай... (т. 7, с. 133).

Лічыць, што Іван Мележ пераназваў літаратурнага персанажа Міканора Дзятла ў Міканора Глушака выпадкова, па недагляду, няма падстаў: зроблена гэта, як бачна, у адпаведнасці з аўтарскай канцэпцыяй вобраза.

Прозвішча *Жалудок* указвае на знешні выгляд «лысага, ціхага настаўніка з Алешнікаў». Знешняя дэталёў партрэце персанажа набывае псіхалагізаванасць: сродкамі эмацыянальна-ацэннага назоўніка яна дадаткова падтрымліваецца аўтарскім апісаннем персанажа:

У кутку пад абразамі Андрэй Руды насядаў на лысага, ціхага настаўніка з Алешнікаў:

— А я чуў, што ў Кітаі — та-скаць — рэвалюцыянеры бяруць верх і б'юць генералаў — аж пух ляціць.

— Можа буць. Чутак усялякіх... багата... — Настаўнік азіраецца, як у пастцы.

Яму, відаць, нялёгка з куранёўскім палітыкам. Сам ён, хоць яго часам і велічаюць па імю і па бацьку, Сцяпан Уласавіч, амаль нічым не розніцца ад іншых дзядзькоў — ні гаспадаркай, ні адзеннем. У Алешніках у яго свая хата, карова, нават конь свой і плуг. Арэ і косіць сам. Рукі ў яго шурпатыя, чорныя, прывыклыя капацца ў зямлі. Ён тут свой сярод сваіх, хоць гэта каму-нікому не да спадобы: хіба ж гэта настаўнік? От у Бярозаўцы — пан, а не дзядзька нейкі!.. (т. 5, с. 136—137).

Даследаванне падтэкстнай характарыстычнасці прозвішча *Мормаль*, як і папярэдне разгледжаных, праводзіцца ў двух кірунках: першы — лінгвістычны — правядзенне этымалагічнага аналізу апелятыва*, да якога ўзыходзіць прозвішча; другі — эстэтычна-стылістычны — асэнсаванне адпаведнасці зместу прозвішча і аб'екта, якім у мастацкім творы з'яўляецца літаратурны персанаж.

З лінгвістычнага боку *Мормаль* — моўны знак, якім абазначаны і падтэкстна ахарактарызаваны літаратурны персанаж. У слоўніку У. Даля падаецца лексема *бормотаць* са значэннем 'гаварыць ціха і сабе пад нос' [1, с. 115]. Блізкае значэнне слова *мормотаць* фіксуе «Тураўскі слоўнік» — 'муркаць' [10, с. 90].

Мормаль — загадчык Юравіцкага райана. Ён прадстаўлены чытачу як асаблівы чалавек праз празрысты намёк на семантычную суадноснасць прозвішча з дзеясловам *мармытаць* у кабінцеце Башлыкова, «начальніка над усімі начальнікамі і простымі палешукамі раёна»: і выгляд, і гаворка — у нечым вінаватабаязлівыя, няўпэўненыя, мормалеўскія, адным словам:

Мормаль, былы настаўнік, немалады ўжо, увайшоў у кабінет, нібы ў клас, выпрастаны, падрыхтаваны да ўсяго, з папачкай у руцэ. У картовым пінжаку, у чырвонаармейскіх штанах і начышчаных ботах, ён спыніўся каля дзвярэй, няўпэўнены і быццам вінаваты. Башлыкоў трымаўся з ім ветліва, але строга афіцыйна. <...> Мормаль, неспакойна соўгаючы папачку на каленях, вінавата спрабаваў пярэчыць: настаўнікі

не ўхіляюцца ад калектывізацыі. З дзецьмі работа вядзецца, але бацькі не слухаюць іх (т. 7, с. 109—110).

Дарэчы, заўважым тут, што слова *Мормаль* не з'яўляецца наватворам пісьменніка, онім пашыраны на Гомельшчыне: ёсць населены пункт у Жлобінскім раёне, чыгуначная станцыя Мормаль.

Сродкамі выражэння інфармацыі і ацэнкі звычайна з'яўляюцца ўнутраная форма (этымалагічнае значэнне) уласнага імя і яго праекцыя на рэгулярныя ў мове анамастычныя мадэлі [3, с. 37], а таксама адпаведнасць оніма дзеяннем персанажа.

Прозвішча *Пелюх*, нададзенае аўтарам бандыту-маслакоўцу, можна вытлумачыць ад слова *пела* (*пелёва*, *пелева*), якое, паводле слоўніка У. Даля, азначае 'мякіна ад правейвання зерня' [2, с. 28]. Аднак большую верагоднасць уяўляе суадноснасць прозвішча з народна-дыялектным словам *пеля*, якое ў слоўніку «Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры» падаецца са значэннем 'лужына, лужа' [7, с. 111].

На адмоўнае асэнсаванне літаратурнага персанажа ўказвае магчымая этымалагічная суадноснасць прозвішча са словам *пель* 'нізкае балоцістае месца сярод поля' [4, с. 95], а таксама словаўтваральны афікс *-юх-*: *Пелюх* = *пель* + *-юх-* → 'той, незалежна ад полу, хто мае дачыненне да *пелі*, + адмоўна-ацэнчнае значэнне *-юх-*'. План зместу прозвішча падтрымліваецца аўтарскім нешматслоўным апісаннем персанажа, які, дарэчы, не мае ўласнага імя, чым дадаткова ўзмацняе антыпатыю чытача:

Пелюх прыйшоў сора. Чорны, няголены, жвава ўскочыў, угледзеўся, не пазнаючы; відаць, чакаў кагосьці іншага, бо калі пазнаў, Яўхім заўважыў — юрлівыя, з бляскам вочы расчаравана пахаладнелі (т. 6, с. 420).

Прозвішча *Сук* па-за мастацкім тэкстам — звычайны онім, які ідэнтыфікуе канкрэтнага чалавека ў пэўным асяроддзі, пазбаўлены характарыстычнасці. У мележаўскім тэксце онім *Сук* супрацьпастаўляецца оніму *Маёвы*. Прозвішча

* Апелятыў — імя агульнае як супрацьлегласць імені ўласнаму (*заўв. рэд.*).

Сук этымалагічна суадносіцца з лексемай сук 'у дрэва, які як непатрэбную частку драўніны адсякаюць', а *Маёвы* — са свят-там, сонцам, радасцю, з маем. Менавіта такія асацыяцыі ўзнікаюць у адносінах да Васіля Сука і Алеся Маёвага як літа-ратурных персанажаў:

— ...Кожнай матцы такога б сына! І ласка-вы, і абыходлівы; не тое, што маткі, дзіцяці не пакрыўдзіў ні аднаго! Са ўсякім паздароваецца, кожнаму «добры дзень» дасць! І на работу не ўломак, усе яго хваляць!.. — Яна раптам сціхла, спахмурнела. прызналася: — Не, не ўсе. Няпраўду кажу. Васіль тут, Сук, прыязджаў. З Гомеля — прыказчыкам там работае. <...> Дак Васіль той сказаў: «Не багата, сказаў, на-браўся Хомка ў горадзе. Буў, сказаў, лапаць, лапаць і астаўся». Яно і праўда: усё добра, а от, і другія гавораць, дзержыцца Алёшка па-простаму. Як усё адно і не буў у горадзе. <...> А ў Васіля таго, дак боты хромавыя, навакса-ваныя. І еты, як яго, гальштук пад шыяю, і гадзіннік у кішэні, з ланцугом. І — усё па-гарадскому, па-гарадскому: «дарагой аецц», «пажалуста». Культурны такі!

— Культуры той, Мар'я Мацвееўна, ва ўсім ім менш, як у адным Алесевым мезенцы! (т. 6, с. 223—224).

Уводзячы ў мастацкі тэкст прозвішчы з падтэкстам, пісьменнік імкнецца раз-настаіць іх значымую стылістычную ва-рыянтнасць, надаючы ім экспрэсіўна-ацэначнае адценне. Возьмем, напрыклад, прозвішча *Чарнушка*, якое маюць Цімох, Куліна і Ганна. Гэты онім адначасова ад-рознівае і ідэнтыфікуе літаратурных пер-санажаў, указваючы на іх характарыстыч-ныя прыкметы. У Цімоха Чарнушкі — на яго нацыянальную прыналежнасць. Пра тое, што ён мае ўкраінскія карані, сведчыць і аўтарскае апісанне персанажа:

Толькі Чарнушка сядзеў яшчэ нейкі час, уну-рыўшыся, думаў пра штосьці сваё — пра жыта, можа, ці пра амаль забытую Чарнігаўшчыну, ці пра жонку, якая не разумее, што яго тут тры-мае (т. 5, с. 216).

У дачыненні да Куліны Чарнушкі, наадварот, — што нярэдка практыкуецца ў мастацкай анамастыцы, — на яе ўпар-тасць і адначасова зацягасць. Дарэчы, заўважым, што Куліна толькі ў адзінка-вых выпадках называецца прозвішчам Чарнушка, часцей жа Чарнушчыхай ці зусім без імя.

Праз прозвішча Ганны Чарнушкі пад-крэсліваецца галоўная характарыстычная рыса — унутранае хараство, якое спалу-чаецца са знешняй прыгажосцю:

Глядзелі на Ганну Чарнушку, разважалі і — за малым выключэннем прыдзір з жанок — згаджаліся: выспела нявеста, нічога не скажаш! Часам пры гэтых гаворках — асабліва жанкі — успаміналі Ганніну маці-нябожчыцу, казалі, што дачка ва ўсім выйшла ў матку. <...> І косы чор-ныя, густыя, аж блішчаць, бы намочаныя, і смуглявасць на твары такая ж, і шчокі такса-ма ж выпінаюць (т. 5, с. 28).

Акцэнтацыя на лексеме *чорны* заўва-жаецца ў апісанні знешнасці Ганны Чар-нушкі: і «вочы вільготна-цёмныя, бы спелыя вішні», і бровы «шаўкавіста-чор-ныя, вішнёва-чорныя», «гарачая, няс-трымная, небяспечная яна, ганарліўка Ганна» (т. 5, с. 29). Онім Чарнушка выклікае замілаванасць чытача ад пер-шай сустрэчы з гераіняй твора.

Словы-эпітэты ў дачыненні да Ганны Чарнушкі не зласлівыя, хоць зместам сваім указваюць на адмоўныя якасці: га-рэза, задзіра, ганарліўка. Ганна як літа-ратурны персанаж і онім-прозвішча Чарнуш-ка ідуць «ад самага дарагога, заповітнага, важнага — усяго што перажыў, зведаў, зразумеў пісьменнік» (т. 7, с. 557).

Прозвішчам *Харчай* надзелены на-чальнік міліцыі, відаць, за яго практы-ку арыштаў без асаблівага разбіральніцтва і падстаў, як гэта было з Васілём Дзятлам і Аўдоццяй Сарокай. Пагрозліва гучыць загад з вуснаў яго міліцыянераў прынесці торбу харчоў:

— Скажы матцы яго, штоб прынесла адзец-ца... — Шабета зірнуў на босыя, з попелымі плямамі падсохлай гразі Васілёвы ногі. — Абу-так які-небудзь. І харчоў торбу.

— Харчоў? — адгукнуўся Андрэй Руды і падтуліў губы: вунь яно што! Ён нейкім дзіўным позіркам агледзеў Васіля.

— Харчоў. І кеб хутко! (т. 5, с. 60).

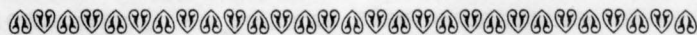
Прозвішча *Шабета* суадносіцца з аб-ласным словам *шабета*, якое ў «Тлума-чальным слоўніку беларускай мовы» фіксуецца як 'сумка, якая носіцца на поясе' [9, с. 339]. У сумку мясцовы міліцыянер Шабета складаў розныя да-знавальныя паперы: «Шабета больш не

пытаўся. «...» — Вот, падпішы пратакол» (т. 5, с. 59).

Прозвішча з падтэкстам презентуе літаратурны персанаж, яго характарыстычныя якасці не непасрэдна, а праз су-

адноснасць з адпаведнай этымалагічнай асновай, якой у большасці выпадкаў з'яўляецца народна-дыялектнае слова, іншы раз — літаратурнае як абазначэнне пэўных рэалій.

1. *Даль, В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 1. — М.: Рус. яз., 1989.
2. *Даль, В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. — Т. 3. — М.: Рус. яз., 1990.
3. *Карпенко, Ю. А.* Имя собственное в художественной литературе // Филол. науки. — 1986. — № 4. — С. 34—40.
4. *Кучук, Г. М.* Палескі слоўнік: Лельчыцкі раён / Г. М. Кучук, А. К. Малюк. — Мазыр: МазДП імя Н. К. Крупскай, 2000.
5. *Магазаник, Э. Б.* Ономапэтика, или «Говорящие имена» в литературе / отв. ред. Р. П. Шагинян. — Ташкент: Фан, 1978.
6. *Мележ Г. П.* Збор твораў: у 10 т. — Мінск: Маст. літ., 1979—1985. Далей цытаты падаюцца па гэтым выданні з пазначэннем у круглых дужках адпаведнага тома і старонкі.
7. Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры: слоўнік / У. В. Анічанка і інш.; пад рэд. У. В. Анічанкі. — Мінск: БДУ, 1983.
8. *Рогалев, А. Ф.* Ономастика художественных произведений: пособие / Гомел. гос. ун-т им. Ф. Скорины. — Гомель, 2002.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча: у 6 т. — Т. 5. — Мінск: БелСЭ, 1978.
10. Тураўскі слоўнік. — Мінск: Навука і тэхніка, 1984. — Т. 3.

МЕТАДЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ ПА КУРСЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў XII КЛАСЕ (паглыблены ўзровень)

Заканчэнне. Пачатак у № 5 за 2006 г.

Аркадзь Куляшоў

На ўводных занятках настаўнік, выкарыстоўваючы аўтабіяграфію А. Куляшова (1914—1978), зробіць агляд жыцця і творчасці пісьменніка. Аднаму з вучняў можна прапанаваць апераджальнае заданне: падрыхтаваць паведамленне «Асоба паэта: паводле кнігі В. Куляшовай “Лясному рэху праўду раскажу...” (1989)». Разгляд жыццёвай біяграфіі мэтазгодна

праводзіць у цеснай сувязі з аналізам літаратурнай творчасці.

Наступныя ўрокі будуць прысвечаны высвятленню ідэйна-эстэтычнай эвалюцыі паэта. Распачынаючы гутарку пра ранні перыяд творчасці, можна прапанаваць класу наступныя пытанні: «Якім уяўляўся паэту ўласны творчы шлях? Ахарактарызуйце жыццёвыя і эстэтычныя пры-